

Márai és Kodolányi

Röpirat a nemzetnevelés ügyéről Márai egyik monográfiusa szerint¹ közeledési kísérlet a népi mozgalom felé. Mégis ez az írás váltotta ki Kodolányiból a máshol is emlegetett „máraizmus” leghevesebb elutasítását. Gyors egymásutánban született meg vitázó esszéje, a *Márai és a kultúra* és a ’45 után majd fél évszázadig tiltólistára került – náciizmust, kommunizmust, liberális kapitalizmust egy táborba helyező – *Zárt tárgyalás*.² A magyarság sorsáért érzett aggodalom vezeti mindkettejük tollát, ismeri el Kodolányi, részletkérdésekben egyet is értenek – az „alapfogalmakban” azonban nem. A *Márai és a kultúra* elején meg is fogalmazza ezeket az alapellentéteket, amelyek egy középpont, „a kultúra és a nyugat-európai civilizáció felfogásában köztünk megnyilvánuló súlyos eltérés”³ felé mutatnak. Közismert, hogy Kodolányi Vatai László Dosztojevszkij-könyve nyomán éles ellentétet lát kultúra és civilizáció között, az előbit mint transzcendenciához kötődő szimbólumrendszert értelmezve. Nem részesül ebből a modern, az ún. „autonóm ember”, és – miközben azt hiszi, hogy önmagából, a transzcendencia figyelembevétel nélkül kiépítheti élete és világa teljességét – belesüpped a civilizáció anyagiasságába, kényelmességébe, biztonságféltésből táplálkozó „imperializmusába”, a civilizációt összetéveszti a kultúrával.

Kodolányi szerint a tömegember és az elit elkülönítésekor Márai nem lép ki a civilizáció köréből. Ahogy Horányi Károly *Kétféle nemzetstratégia, kétféle emigráció* című tanulmányában írja: „Kodolányi azért utasította el Márai és Ortega gondolatait, mert nem látták be: az elithez tartozó, önmaga lényegét és akaratát kibontakoztatni képes egyén és a tömegember mennyire nem létezhet egymás nélkül. A kettő együtt alkotja a Kodolányi megrajzolta autonóm embert.”⁴ Ebből adódóan „a válság [...] sokkal mélyebb és egyetemesebb, mintsem Márai s vele sokan mások gondolnák”.⁵ Polgársággal, neveléssel megoldani nem lehet. Kodolányi a pszichoanalízist világszemlélete egyik sarokpontjává tette: „Freud *Az életösztön és a halálösztönök* című tanulmánya [...] az élet biológiai törvényeinek olyan kettős működésére mutatott rá, amely már metafizikai távlatokba nyújt kilátást”.⁶ Kordiagnózisát – kedvelt freudista terminológiájával – akként fogalmazhatjuk meg: a halálösztön annyira túlaradt már, hogy csak az egyetemes érvényűvé tett, vagyis transzcendens sugárzású életösztön kerekedhet fölébe.

Vonzó a vitairat által felvázolt távlat és logika, érvényessége azonban a transzcendencia létének és mibenlétének elfogadásán alapul. Ahogy Veres Péter 1944-es kritikájában szóvá is teszi: „Kodolányi megragadó hevülettel el akarja választani a kultúrát a civilizációtól azzal, hogy az egyik a lélek, a másik az ész dolga. De adós marad azzal, mint eddig mindenki, hogy mi a lélek, mint minden mástól különböző kategória.”⁷ Veres némileg önkényesen öszszegzi Kodolányi tézisést – eredetileg: „A civilizáció az ember önfenntartási ösztönének, tehát a fizikai élet biztosításának eléggé egyszerű funkciója”⁸ –, ám az alap bizonyíthatatlanságára vonatkozó megjegyzése ettől függetlenül lényegre tapint. Nem abban az értelemben, hogy Kodolányinak ne lehetne igaza, hiszen a transzcendencia bizonyítása esetleg pótolható (a vitairat kereteibe érthető módon nem fér bele, de a szerző tovább is utalja az olvasót Vatai könyvéhez), és ha nem, bizonyíthatatlansága a „dolog” természetéből következhet. A *Röpirat* vagy a vitairat(ok) melletti állásfoglalás tehát világszemléleti és nem szűken tudományos kér-

dés, innen magyarázható a szakirodalomnak a kérdés tárgyalásában mutatkozó zavara, bizonytalansága, óvatossága, olykor értetlensége. Poszler György például⁹ a transzcendencia-kérdést eleve meghaladottnak tételezve úgy látja, Kodolányi valamiféle archaikus, „prepolgári” állapotot akar visszarázsolni, ahol is a „prepolgári” csupán az elmaradott udvarias megnevezése. Fel sem merül, hogy a múlt nemcsak egy – eléggé kétes értékű – haladáshit jegyében szemlélhető, hanem a „hagyomány forradalma”-hoz kötődve is. Az utóbbi fogalmat Békés Márton újítja fel Németh László nyomán és őt értelmezve: „a korszerűség csupán a mindig múlttá váló jelen inflálódására ad bizonyítékot, s vele szemben áll az örök *idő-szerűség* [...] (Németh) Az emberi léteztet akarja minőségivé tenni. Nem azért, mert ezzel *majd* jobb lesz az ember, hanem mert *valamikor* ilyen *volt*. Nem előrehaladó forradalom ez, hanem restaurál. Németh ettől nem elválasztható görögységhez való vonzódása is a tiszta, romolhatatlan emberi létállapot és életmód iránti visszavágyódását bizonyítja. [...] a hagyomány megőrzése annak radikalizálása, aktualizálása révén érhető el. Ez volna a *hagyomány forradalma*.”¹⁰ Kodolányi elsősorban nem a görögség felé tájékozódik, másként viszont tökéletesen ráillik a jellemzés.

Megfontolandóbb Pomogáts Béla felvetése. Szerinte Kodolányi nem látja a citoyen és a bourgeois közti különbséget. Ha ezt a tévedést kiigazítjuk, „a mai olvasó, persze, ha egyáltalán helyesen olvassa Kodolányit és Márait, már nem érez kibékíthetetlen ellentétet a két felfogás között”.¹¹ A vitairat szerzője valóban egy kalap alá veszi a polgár két típusát: „Én az elmondottak alapján nem tekintem a polgárságot kultúrahordozó rétegnek, hiszen a nyugat-európai autonóm ember civilizációjának képviselője, szimbólumteremtő képessége elsorvadt, transzcendens szimbólumrendszere *elsősorban neki nincs*.”¹² Később azonban Kodolányi olyan irányban módosítja az álláspontját, amely alapján már lehetővé válik bourgeois és citoyen esetleges szétválasztása is. Várkonyi Nándornak írja 1948-ban: „Az is döntő felismerés, hogy a mai ember is szimbólumteremtő lény – bár én, tévesen, nem így vélekedtem néhány évvel ezelőtt –, szimbólumai azonban mások: matematikaiak és fizikaiak. Ez lényeges pont, mert élesen bevilágít a modern tudományos világkép igazi természetébe.”¹³ A modern szimbólumteremtő embert nevezzük citizennek? Akár így is tehetünk, és ekkor valóban áttörhető a két felfogás közt húzott fal. Persze ez csak egyike az értelmezési lehetőségeknek, másrészt akkor is megmarad a döntő különbség: Kodolányi a középpontba helyezi a transzcendencia kérdését, Márai viszont, bár megengedi esetleges beáramlását, nem feltételezi azt, hallgatólagos kizárásával építkeznek.

Ha a két szemlélet összeháborítható, akkor az leginkább úgy képzelhető el, hogy a kettőt egymás időbeli vagy típusbeli kiegészítőjének tekintjük. Kodolányi szempontjai feltételezik a transzcendencia megtapasztalását. Ha létrejön ez a tapasztalat, amely megnyitja az embert is meghatározó, egyben a pusztá humanitásnál magasabb létszintet, akkor a Márai-féle műveltség fogalma valóban csak epizóddá süllyed. Ennek hiányában viszont a Márai-féle műveltség a legmagasabb emberi lehetőség, a szkepszis és talán a várakozás legméltóbb formája, ha az ember nem akar képmutatóvá vagy fanatikussá válni. Tehát ha hit és tagadás kérdése eldönthetetlen, és csupán emberi, önkényes választás kérdése, akkor a két felfogás két lehetséges, ellentéteségükben egymást kiegészítő ideáltípust képvisel. Ha igazságuk eldönthető, akkor pedig az egyik a másik előfokának, leküzdendő próbatételének tekintendő.

Vagy igazságnak és tévedésnek – ez esetben mégsem békíthetők össze. A vitairat a legutóbbi lehetőség feltételezéséből nyeri hevületét.

A párhuzam és ellentét különös összefonódása jellemzi a két író szemléletét. A vitairat esetében természetes a másakra vonatkozás, a *Röpirat*ban pedig a népi–urbánus közös nevező megtalálásának vágya erősíti föl a kapcsolódást. Márai, úgy tetszik, elsősorban Németh László eszmeiségéhez viszonyul, de rajta keresztül a népi mozgalom derékhadához, így Kodolányihoz is. A „jó szakember”¹⁴ Németh értelmiségijét, a minőségelv emlegetése¹⁵ a mi-

nőség forradalmát idézi éppen úgy, ahogy a példával nevelés, a belső megújuláson alapuló térségi vezető nemzetté válás elképzelése is Németh nevéhez köthető. Még azt sem lehet ki-zárni, hogy a 12. fejezetben említett alakok kiválasztása „mélymagyar” ihletű („Legjobb szel-lemeit, Szent István, mint Zrínyi, Könyves Kálmán, mint IV. Béla, Bessenyei György vagy Pázmány Péter nem önimádatra, hanem mértéktartásra, hivatásérzetre, rangérezésre és önis-meretre nevelték”¹⁶). A reménytelennek tűnő ügyért kifejtett erőfeszítés heroizmusa visszatér-ő probléma, nem csak akkor és nem csak a magyarságot illetően. Márai a *Röpirat*ban szin-tén utal rá,¹⁷ ahogy Kodolányi is, például a *Kelet Népében* (Németh Lászlót idézve). A kis népek szerepe is olyan probléma, amely mindkét írónál fölbukkan,¹⁸ akárcsak a korszak szá-mos más gondolkodójánál. Márai ekkor még összeköti a középosztály kritikáját a népi eré-nyek megvillantásával: „A középosztály érdekek által sugalmazott hajlamossága az illúziók iránt teljességgel hiányzik a magyar földműves- és munkástömegekből.”¹⁹ Tudják, valószínű-leg katasztrófa kell ahhoz, hogy a kívánatos egyensúly kialakuljon mind a személyben, mind a társadalomban és a nemzetek között.²⁰

Abban is közösek, hogy korukat (korunkat) mindketten válságként, egyben mélyreható korszakhatárként érzékelik. Kodolányi egész regényciklust – a mitológiai regényekét – ala-poz később erre a belátásra. Márai a *Röpirat*ban írja: „az emberiség életében sorsforduló követ-kezett be. Ez a sorsforduló, méreteiben és jelentőségében, csak azokhoz a pillanatokhoz ha-sonlítható, mikor az antik világot, annak minden eszméjét, felváltotta a kereszténység, mikor a reformáció két pártra szakította Európát, s a francia forradalom megteremtette az európai civilizáció alapfogalmait.”²¹ A ciklikus történelemszemlélet is összeköti őket, bár itt felfogá-suk ellentéte is kiütözik. Kodolányi a több ezer éves kozmikus ciklusokra összpontosít, Má-rai pedig a pár száz, legföljebb pár ezer éves történelmi korszakokra, és azon belül szinte csak az európai műveltségre. A *Röpirat* 37. oldalán említett „aranykor” és „vaskor” szemléleti háttérét a *Vasárnapi Krónikában* fejti ki: „Mert a jelek arra mutatnak, hogy az emberiség egyre felsőbb szintek felé fejlődik; de előbb fizetni kell minden lépésért, vérrel és szenvedés-sel. Aranykor volt, a legviszásabb; s fogunk fizetni érte. Aranykorok után mindig vaskor következik.”²²

Az előző *Röpirat*-idézet a francia forradalomra utalva a felvilágosodás – tágabb értele-mben pedig az egész modernség – megítélésére irányíthatja a figyelmet. Egyik szerzőnél sem beszélhetünk sommásan elutasító vagy igenlő állásponttól. Kodolányi kikövetkeztethetően tévútnak érzi, hiszen ekkor kristályosodik ki az emberi „autonómia” hite. Másrészt nagyobb távlatban gondolkozva többé-kevésbé szükségszerűnek fogadja el a korok és eszmék váltako-zását, a jelen szimbólumteremtő jellegének felfedezése aztán a válságkorszakok, az egyolda-lúságok valószínűsíthető jelentőségére fordítja a figyelmét. A racionalizmus és a tudomány módszertani súlya, a sallangok és tekintélyek kritikája számára is élő hagyomány, de mindez csak a transzcendencia középpontba helyezésével nyeri el igazolását. 1951-ben írja Várkonyi-nak: „El kell fogadnod alapul egy ilyen vagy olyan Istent, istenséget, princípiumot, amely egybevág a tudományosan föltárt adatokkal, de messze túlmutat a teológiák megmereve-dett, erőszakolt, skolasztikus vagy éppen érzelgős istenfogalmain. Ha ezt a pontot jól válasz-tod meg, és szilárdan állsz rajta, minden egyebet fölfejtethsz, mint valami horgolást. Bátran mozgathatsz aztán az összegyűjtött anyag szövevényében, használhatsz akármilyen munka-módszert, lehetsz akár következetesen racionalista is, sőt még jó, ha az vagy. Persze, nem képezem a dolgot olyan primitívül, hogy első tételként kimondod, Isten ez és ez, ebből pe-díg ez meg amaz következik. Hanem belső mértékül tűzöd Magad elé, mindent hozzá ará-nyítasz és rendezel [...] Hangsúlyozom, ne mondd ki, mert ez a Megnevezhetetlen, ez az, amit éppen bizonyítani kell, s ami egyben bizonyít is. Nem kell elhanyagolnod az anyagi té-nyezőket sem, pld. a gazdaságiakat vagy akár az osztályharc jelenségeit. Nem kell, sőt nem is szabad 'reakciónak' lenned.”²³

Kodolányi részleteket méltányoló kívülállásával szemben Márai inkább mintha belülről kritizálná a felvilágosodást, modernizmust. Annak haszonelvű, szűken racionalista egyoldalúságait igyekszik az érzelem, az intuíció, a kaland sorsba emelésével megnyitni egy teljesebb létezés irányába. (Ez a beállítottság némileg Rousseau-t idézheti, és talán *Az idegenek* Rousseau-kultuszát is segít árnyalni. Cassirer írja a francia filozófusról: „Rousseau akkor is a felvilágosodás igaz gyermeke marad, amikor támadja és meghaladja azt [...] 'szentimentalizmusában' semmi esetre sem a pusztá 'érzékenység', hanem bizonyos etikai erő és újszerű etikai akarat tör utat magának [...] Rousseau nem zúzta szét a felvilágosodás világát, csak máshová helyezte át a súlypontját.”²⁴ Kodolányi viszont alighanem osztozott Várkonyi Nándornak *Az ötödik emberben* kinyilvánított ellenszenvében a „született plebejus” francia filozófussal szemben.) Márai istenkeresése legföljebb a hallgató Isten föltételezéséig jut,²⁵ a felvilágosodás oly sok filozófusát jellemző deizmusig.²⁶ Az embernek tehát önmagának, önmagából kell felépítenie és fenntartania a világát, ha nem is a transzcendencia tagadásával, de annak mellőzésével. Az író feltételezi, hogy tartósan létezhet transzcendenciaidegen, mégis szilárd erkölcsű lelki és társadalmi berendezkedés: „A magyar lélek megőrzött valamit a keleti ember élet- és halálszemléletéből; nem keresi a halált, de nem is fél az élettől, sem az élet elvesztésének lehetőségétől, nem becsüli túl a veszélyeket, de nem is becsüli le azokat. Mint a kínai – a két földművelő nép kultúrájának, családszeretetének, mindenféle transcendentális szemlélettel szemben való idegenségének sok közös vonása van [...] – a magyar sem hajlandó túlbecsülni az egyéni életet.”²⁷

A *Röpirat* szerint a közösségi önépítés fő kivitelezője a zseni – aki azonban csak a nemzedékek együttműködéséből áll elő, és a közös nemzedéki ihlet légkörében tud kibontakozni. Az együttműködés szelleme viszont a belátás, az önmérséklet, az igényesség erőit, magas erkölcsi érettséget feltételez, és épp ezt zülleszt le a tömegember „mohó, élvező örökös”²⁸-t formázó észjárása. Az anyagi és szellemi harmónia helyébe a pusztá anyag nyomul, az öröm helyébe a kellemes, az alkotásvágy helyébe a kényelemvágy, a minőségébe a mennyiség, a felelősségébe a közöny, az ésszerű kockázatvállalás helyébe a rettegő (például mindent benyelő imperializmusba²⁹ átcsapó) biztonságkövetelés. Márai szerint azonban a racionalitást a haszonelvűsége, a hasznot pedig a fogyasztásra szűkítő életmód elvét a valóságot (mind a külsőt, mind a bensőt), katasztrófához és belső kiüresedéshez vezet. Az élet elgépiesedik, a kényelmesség kiszorítja az áldozatvállaláshoz és alkotókedvhez társuló örömet: „Baljós bölcsek [...] mutattak rá, mint merevednek meg egy kultúra meleg és eleven életformái egy üres civilizáció gépkeretei között, mint lesz az életörömből szórakozás, a felelősségből darált és szajkolt pártprogram, az egyéniből és nemzetiből országhatárok fölött áramló közhely.”³⁰ Az automatizálódás szükségszerű ellenhatása az ösztönök – immár uralhatatlan – beáramlása, „az ösztönök rémuralma”.³¹ Ám az ösztönnek kiegyensúlyozó szerepe is lehet, elevensége reményt ad egy majdani harmónia elérésére. A könyvhéten jól fogyó klasszikusokon töprengve írja Márai: „Az emberek vágynak az olvasmányra, de a reklámok és reklámkritikák rengetegében már csak ösztönük tájékoztatja őket. A tömegek irodalmi ösztöne tájékozatlan; s mégsem szabad lebecsülni ezt az ösztönt.”³² Az eszmény az értelem rendjébe illesztett ösztön: „volt egy kor, és élt néhány nemzedék, amely az értelem diadalát hirdette az ösztönök felett, s hitt a szellem ellenálló erejében, amely fékezni tudja a csorda halálvágyát”.³³

Az író az alkotás áldozatát vállaló erkölcsi igényességet szegezi az elgépiesedő társadalmakkal és az ellustuló elmékkal szembe. Bármilyen fennköltlen hangzik is ez, Márai tudja – és iróniájával folyamatosan érzékelteti –, hogy ez az eszmény is pusztán emberi mű, és ha ekként talán a legmagasabb rendű is, csak remélhető az esetleges transzcendenciai való megfelelése. Így igazsága törékeny és evilágra korlátozódik. Az elmúlással, de a bizonyos nagyságrendet meghaladó szenvedéssel szemben már tehetetlen, igazolhatatlan. Az

Isten hallgatásával „teli” világban azonban mégis ez a heroikus sztoicizmus ígéri leginkább a helytállás lehetőségét. Ahogy az *Egy polgár vallomásai* végén írja, a fent idézett szavak folytatásaként: „Életprogramnak nem sok ez, de nem tudok másként.”³⁴

Az író fönntartja általában az isteni esélyét – a műveiben oly sokszor említette titokban –, de ez értelmezhetetlen marad. Az egyetemes belátás hiányát az egyéni sors tudatosításával ellensúlyozza: regényei mindig a sorsformáló mozzanatok megragadása köré szerveződnek, a titokzatos esetlegességek sorssá kristályosodását követik figyelemmel. A valóságismeret legmagasabb foka sorsunk – és belőle adódó „műfajunk” – megismerése. Ennek egyik megkerülhetetlen stádiuma a korrall, környezettel való számvetés.³⁵ Végső eredménye pedig a sors elfogadása: „Az író tudja ezt, ahogyan sorsát tudja az ember. De a szellemi ember, tehát az erkölcsi felelősségtől áthatott ember tudja azt is, hogy Nietzsche parancsszava, az *amor fati*, a sorsunk szeretetének, vállalásának parancsa olyan erőfeszítésekre képesíti és készíteti az embert, amilyenre az önmegővő bölcssek soha nem képesek.”³⁶ Ebben a keretben a *Röpiratban* emlegetett katarzis mélyebb értelme a sorsalakító tényezők félelmetes kiszámíthatatlanságára és egyszersmind szerethetőségére való rádőbbenés. A katarzis fogalma az illúziókkal való leszámolással, az igényességgel, a megtisztulással, az igazsággal, az emberlátással, a sorsfeltárással, az önismerettel és a hivatással kapcsolódik össze.³⁷

Kodolányi elérhetőnek tételezi ugyan a transzcendens megalapozást, mégis becstülni tudja Márai teljesítményét. Ő jóval többre törekszik, de érzékeli a Márai-féle álláspont megszenvedettségét, „a kételkedő lélek sóvárgását”.³⁸ Vele vitázik, de a gúny, a polémia hevessége inkább a Márai körüli sznobizmust veszi célba, amely csak „a nemes, előkelő, kiszámított póz szépségét látja és csodálja”.³⁹ Ahogy ugyanitt, kissé lentebb írja: „Van Budapesten egy bizonyos máraizmus. Olyan ez, mint valami lassan, álmosan s mégis szívósan szitáló láthatatlan közeg. Az emberek igen nagy tömege, minden látszólagos mélabúja, szenvedése, epekedése, kultúrbágyadozása ellenére kitűnően érzi magát benne. Ez a közeg, ha vegyileg elemezzük, jókora rész sznobságból, egy adag pszichoanalitikus tudálékosságból, hatalmas rész tömény gögből, bizonyos zsidó mélabúból, jó sok internacionalizmusból, óriási adag giccs-hajlamból s egy sor könyvtár felszálló porából áll. Márai bizonyára különb a máraizmusnál”.⁴⁰ A *Márai és a kultúra* elején is különválasztja a személyt – és a színvonalat – a szemlélettől: „Így hát én nem is annyira Máraival kívánok vitázni, mint inkább az általa fölvetett szempontokkal, helyesebben az ő egész szemléleti módjával.”⁴¹ A *Sznobok* Bóka Lászlóban éri tetten a Máraiba bódult epigonizmust, de az *Esti beszélgetésben* következő írások, főleg Szomory Dezső és Földi Mihály portréja is olvasható ennek a sznobizmusnak szélsőséges, furcsa módon olykor mégis színvonalas példájaként. Itt ragadja meg Kodolányi a máraizmus lelki hátterét. Eszerint a modern városi polgárság, elszakadva az élet valódi alapjaitól, rafináltan intellektuális álproblémák tömkelegébe vész. A valóság hiány tehetetlenséghez, enerváltsághoz vezet, ennek általánosításával jut el ez a réteg jellemző szkepticizmusához. Innen kétfelé (akár egyszerre is kétfelé) nyílik út: vagy a világ utópikus átfarmálásától, a korban mindekelőtt a kommunista mozgalomtól reméli a tetterő visszanyerését, vagy egy átesztétizált világ hangulataiba menekül. Kodolányi a két író kapcsán csak az utóbbit vizsgálja (az előbbi Gergely Sándor révén kerül szóba). Az önmagáért való szépség élvezete kárpoztásnak tűnik az – innen szemlélve – *durva* valóság elmulasztásáért, bizonyítja az én kifinomultságát: fölényét az átlagemberrel szemben. A nagyvárosi ember számára a műélvezetben tehát érzelmes önsajnálattal és fölénykedéssel szarkazmus egyesül. A modern életforma a nárcizmusból ered, és a nárcizmusba zuhan.

Amit Kodolányi az „elit” kapcsán vezet le, ugyanarra mutat rá a *Röpiratban* Márai a tömeg, a tömegember esetében. Hiszen a teljesítmény nélküli követelődés, a kötelességek nélküli jogok eszméje szintén az önmagától meghatódott nárcizmuson alapul, azon a meggyőződésen, hogy nekem azért jár minden, mert én vagyok én, illetve mi vagyunk mi:

„A tömeg-ember – s ez az új, a forradalmi a tünetben – nem valamilyen különös szellemi vagy erkölcsi jogcímen óhajtja vezetni a világot; csaknem büszkén ismeri be, hogy jogcím nélkül, egyéni képességek nélkül, egyszerűen a tömeg jogán követeli magának ezt a történelmi szerepet. Mint valamilyen eszményi, korszerű Paradicsom terül el szemei előtt a földgolyó, ahol nincs is más dolguk a tömegeknek, mint élvezni az életet, a fákról gépkocsik, rádiók és olcsó strandfürdők lógnak.”⁴²

Az „elitet” csak az különbözteti meg a tömegtől, hogy az elit látszólag jelentős erőfeszítésre hajlandó, ám csak fantomokkal harcolva a valóságban ő sem jut sokkal többre, mint lenézett társai? Azonosíthatjuk-e Márai eszményét a Kodolányi által Szomoróékban föltárt „elittel”, és mennyire sorolható Szomoróék – ne adj! isten! Bóka Lászlók vagy (a máshol szintén rosszállással említett) Zsolt Bélák – közé maga Márai? Ám Kodolányi is többnyire elismeri, hogy Márai, ha állandóan kísértik is a fenti pózok, alighanem a közösségi elkötelezettség és a transzcendens kételyek egyéni megszenvedettségével magasan kiválik a fentiek közül. Sajátos helyre tarthat igényt, olykor zavarba ejtően sajátosra.

Márai világgképében, művészetében az arány, a mérték az egyik kulcsfogalom. Arányosnak, kiegyensúlyozottnak kell lennie az életmódnak és a műnek. Triviálisnak tetsző követelmény, mégis megvan a belső logikája, ami könnyen kimutatható a Kodolányival való összehasonlítással. Kodolányi hisz a bennünk működő isteni Énben, szerinte végső soron ez rendezi el bennünk a tudásunkat, ez tudati erőfeszítéseink végső beteljesítője. Természetesen az arány nála is nélkülözhetetlen, műben és életben, de a végső arányt a belső Én alakítja ki. Levezetésében ír erről, saját alkotói módszerét föltárva. „Realizmus és irrealizmus” elegyítéseként jellemzi ezt a módszert.⁴³ Márai esetében sokkal hangsúlyosabb a tudat aktivitása: a tudatnak kell létrehoznia, megalkotnia az egyensúlyt. Bár eközben kulcsszerep jut a látomásnak,⁴⁴ mégis előtérbe kerül az így létrehozott harmónia erőfeszítés-jellege, egyúttal törekenysége, szubjektív önkényessége, relativitása. Közismert, hogy Márainál a kirajzolódó összképnek egy vélt-valós, már csak utóvédharcokat folytató polgári aranykor az átfogó emblémája. (És akkor válhatott számára ez az életrend szellemi alapállássá, amikor felbomlott, és a hozzá való hűség egyszerre lett a rend őrzése és a világban eláradó igénytelenség elleni lázadás kalandja.) Mivel Márainál nincs külső biztosítéka, a világgkép, életmód arányosságának megteremtése és fenntartása állandó feladat. A mérték pedig – a transzcendens hiányában – emberi: erkölcsi és esztétikai. Mindez formát és tartalmat ad a létezésnek. Élménnyé – Márainál szintén kulcsszó! – teszi az életet. A dolgok önmagukban anarchikus megélését beilleszti a felismert sors egységébe. Ám az élményformálásként megvalósuló élet végül lehet, hogy csak menekülés az ürességből, amelyre a szenvedés és a pusztulás tapasztalata döbrent rá. A pusztán emberi a halállal szemben tehetetlen. Márai tudja, hogy világa talán csak vigasz, a figyelem elterelése a megoldhatatlan(nak látszó?) végső kérdésekről. Innen ered művei „füveskönyv”-jellege: emberileg csak élettechnikák, a mai napot a holnapiba rúgó vigasztalások nyújthatók. Ehhez tetszetős (esztétikai) és emberhez méltó (erkölcsi) világegészt kell sugallni. (Kodolányi is méltányolja az esztétikum lehetőségét. A polgárság általában vett teljesítményéről írja: „A kultúrához még leginkább az esztétikája hasonlít, mert ebben még a 'szép' varázsfényében élnek ősi szimbólumai, de, természetesen, nem mint valóságok, hanem mint metaforák.”)⁴⁵ Az elhithető erejű arányosság nem magától alakul ki, hanem a részek ütköztetésével, egymás közti vitájával. Az irodalmi élet éppúgy a „vitán” épül, mint a szellemi élet egésze: „Irodalmi *élet*, a szónak termékenyen vitakozó, eszméket és nézeteket érvekké és művekké bizonyító értelmében [...] Ez a vita néha magasan szárnyal, néha személyeskedő, sajnálatosan szenvedélyes vagy még sokkal sajnálatosabban tájékozatlan és elvakult: de mégis *vita*, *tehát szellemi élet*, *tehát az élet legmagasabb kifejezése*.”⁴⁶ De maga az olvasás is már részvétel ebben a termékeny eszmecserében: „átadni lelkünket annak a csendes és komoly vitának, amit egy jó és igaz könyv elolvasása jelent” – írja.⁴⁷

Mindez, láttuk, csak részben van kifejtve a *Röpiratban*, ám az „arány”, „mérték”, „összjáték”, „együtműködés”, „vita” itt is gyakori kifejezések. Például a magyarsághoz, a Szent István-i állameszméhez kötődve vetődnek föl. Az író szerint a magyarság hivatott a térség vezetésére, mégpedig ősi alkotmányában is megnyilvánuló arányérzéke miatt. Nyugat-Európában az érdekek hasonló összeegyeztetésére a franciák képesek. A miérttel jórészt adós marad Márai, az egyik megjegyzéséből azonban egy sajátos, Hamvas Béla öt géniuszára hajazó érv rajzolódik elő. „Francia *faji képlet nincsen*: a nordikus, az alpinikus és a mediterrán fajták szerencsés és bonyolult vegyülése alkotja ezt a nemzetet.”⁴⁸ Könnyű belátni a párhuzamot a magyarsággal: mindkét nemzet bonyolult, összetett képződmény. Ennek egységesítése megkívánta az érdekek kiegyensúlyozásának korai kifejlesztését és kifinomodását. Ez a képesség teszi a két nemzetet alkalmassá térségük méltányos vezetésére.

Kodolányi is hisz a magyarság vezetésre hivatottságában. Ám Márai az egykori magyar államrendre és alkotmányra mint egy korai társadalmi szerződés szinte liberális eszmeiségű megvalósulására tekintett. Kodolányi ezekben a kozmikus tudás leképezését látta,⁴⁹ és ennek korszerű fölélesztésével hitte a hivatást beteljesíthetőnek.

Kodolányi szerint az igazi kultúra általában is egy ősi, kozmikus – és a belső Énnel egybehangzó – tudáson alapult, ezt pedig öntudatlanul a népművészet őrizte meg legteljesebben. Márai ezzel szemben a lecsöpögő műveltséget hirdeti: „Nem hiszem, hogy van másféle műveltség is, mint amelyet felülről – egy nagy szellem, egy nagy igény, egy nagy szemlélet magasságából – sugároznak lefelé, s amelyet aztán a tömegek a mimézis igényével valahogyan megközelítenek, és magukévá tesznek. Minden olyan kísérlet, amely a mélyből feltörő műveltség kísérlete, lapályos szinten reked meg. A magyar műveltséget nem a 'nép' alkotta, hanem Mátyás, Pázmány, Kazinczy, Péterfy, a Nyugat köre... s mindig felülről lefelé világított ez a műveltség, magányos mécsesek hősies fényerejével.”⁵⁰

A kozmikus, transzcendens tudatra, illetve az ennek megfelelő belső Énre hagyatkozás, másrészt az állandó tudati erőfeszítésre alapuló önépítés különbsége nyilatkozik meg a Kodolányi emlegette „lelkigyakorlat” és a Márai emlegette „önnevelés” terminológiai különbségében.⁵¹ Ugyancsak a föntiek tudatosítása alkothatja azt a szemléleti háttérrel, amely előtt jelentőséget nyer az önkéntelen könnyedséggel áradó és a kínlódba haladó írásmód – meglehetősen elfogultsággal tálalt, mégis gondolatébresztő – ellentéte. Szabó Istvánnak írja Kodolányi: „Ha pedig nem olvasok, merengek, bámuldozom és hagyom, hogy belső erőim dolgozzanak szabadon, ahogyan jónak látják. Könnyen dolgozom, ez egyébként gyerekkorom óta így volt. [...] Helyes, hogy mire papír elé ülsz, már tudod, hová kell illesztened a részeket, s csiszolt szavak várnak a tollad hegyén. Én így dolgozom. Tulajdonképpen nem is akkor írok, mikor kinyitom az írógépet és papírt teszek belé, akkor csak leírok. Leírom azt, ami készen vár bennem. Egész nap írok, beszélgetés közben, sőt még álmomban is. Azt hiszem, ez a helyes módszer, csak így lehet szervesen dolgozni, vagyis úgy, hogy amit ír az ember, magától folyjék és következék az életéből. Nem úgy, mint Márai, aki keserves gyötrelmek, feketekávézás, izzadás, törlés-húzgalás közben úgyszólván kinyögi az oldalakat, mint a kinek székrekedése van. Ezt a munkamódot az 'urbánusok' mindig dicsőítették, mondván, hogy az ilyen író az igazi 'művész'. Hát pedig ez éppen olyan rossz, mint a szófosás. Lásd Szabó Pált.”⁵²

Hasonlóan jellemző zenefelfogásuk különbsége. Kodolányi a zenébe is bele tud feledkezni, engedi, hogy sodorja a muzsika. Visszaemlékezésében a zene „csodájáról, hatalmáról, mindent elsöprő szépségéről”, „révületről” beszél. A tágabb értelemben vett zene – a nyelv lényegét is belső ritmusára vezeti vissza! – egyenértékű a világ ritmusára, a kozmikus harmóniára (együttal a belső Énre) való ráhangolódással. Hiszen: „az ember ritmikus állat, mint akármelyik más az egysejtűektől kezdve Istenig.”⁵³ Segíti az alkotást: „Az irodalmi mű és a zene szoros kapcsolata máig megmaradt bennem. Sőt, egyre fokozódott [...] a rádiómű-

sorban kikerestem valamelyik kedves klasszikus zeneszerzőmet, aztán ültem le dolgozni.”⁵⁴ Márai azonban fenyegetést is felfedez, az értelem rendjének szétrombolóját látja a zenében: „Tolsztojnak igaza volt, a zene a legnagyobb kerítő, a legveszedelmesebb csábító. Az értelem szűkölni kezd, mikor zenét hall. A zene értelemellenes. Nem megérteni akar, mint az értelem, hanem szétáradni, feldúlítani, lefegyverezni, elcsábítani, megérinti bennünk a titkot és fájdalmasat, feltárja azt, amit oly gondosan rejtettünk magunk elől.”⁵⁵ Az a másik világ ugyanis, amibe a zene elragad, Márai szerint megragadhatatlan, illúzió: „Mint a vallás, mint a szerelem, úgy a zene is illúzió. És minden realizált illúzióban van valami az őrületből.”⁵⁶ (Kodolányi a szerelem terén is más véleményen van. A szerelemben szerinte visszamerülünk a kozmikust őrző altudatba: „Megjegyzem itt, hogy ez az elmerülés minden nap s mindenki számára lehetséges a szerelemben – innét a Paradicsom-képek szimbólumainak a genitális szervekkel való hasonlatossága s a szerelmi érzések ’paradicsomi’ jellege. Sőt, innen a Világanya-elképzelések is.”⁵⁷)

Ha Márai nem is válaszolt Kodolányi vitairataira, naplóinak a népiek elleni oldalvágásaiban vélhetőleg a visszautasítottság indulata is dolgozott. A belső vitát talán életük végéig folytatták. Közismert, hogy Kodolányi Márairól mintázta Gubbubu alakját *Vízözön* című regényében. De akár azzal a gondolattal is eljátszhatunk, hogy vajon a *Harminc ezüstpénz* városias műveltségű Jézusát és Júdását a falusias apostolokkal és prófétákkal szembeállítva (az árulkodó anakronizmusoktól, például az „urbánus” szó használatától sem visszariadva)⁵⁸ vajon nem az egykori szakadás mitikus szintű feloldására tesz-e kísérletet Márai. És ha igen, akkor például Keresztelő Szent János alakját akár Kodolányiról is mintázhatta, ha már a téma miatt nyílt versenyre kel Kodolányi *Én vagyok*jával.

J E G Y Z E T E K

- 1 Szegedy-Maszák Mihály: *Márai Sándor*. Bp., 1991, Akadémiai Kiadó, 135. oldaltól.
- 2 Kötetben a kettő, kiegészítve egy finn tárgyú emlékezéssel, 1943-ban jelent meg *Zárt tárgyalás* címmel. A Járventausról írt emlékezés ellenpontot jelent a másik kettővel szemben: a finn társadalomépítés és a magyar ügyekben is lényeglátó barát bemutatása sok tekintetben azt az ígent járja körül, amely az ellenpélda felmutatásával megalapozza a korábbi írások nemet mondasát.
- 3 Kodolányi János: *Zárt tárgyalás*. Budapest, 2003, Szent István Kiadó, 97. A továbbiakban a kötetre *Zárt*-ként hivatkozom.
- 4 *Kortárs*, 1999/9, 37. (Kibővített változata a szerző *Eredet és jelkép* című kötetében /Bp., 2004/ Argumentum).
- 5 *Zárt*, 109.
- 6 Kodolányi János: Írói vallomás a freudizmusról. In *Én vagyok – In memoriam Kodolányi János*. Budapest, 2001, Nap Kiadó, 48–49.
- 7 Veres Péter: *Zárt tárgyalás*. In *Én vagyok – In memoriam Kodolányi János*. Szerk. Csűrös Miklós. Budapest, 2001, Nap Kiadó, 125.
- 8 *Zárt*, 103.
- 9 Poszler György: Nemzetnevelés – de mire? *Népszabadság*, 1994. V. 14.
- 10 Békés Márton: *A hagyomány forradalma*. Budapest, 2009, Kortárs Kiadó, 8, 10, 11.
- 11 Pomogáts Béla: *Zárt tárgyalás*. In *A mítosz mint realitás*. Szerk. Bakonyi István. Székesfehérvár, 1999, Kodolányi J. Főiskola, 53.
- 12 *Zárt*, 111–112.
- 13 *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése*. Szerk. ifj. Kodolányi János. Budapest, 2000, Mundus Kiadó, 92. Kodolányi egy későbbi levélben is visszatér a témára: „ismétlem, óriási gondolat az is, hogy a mai ember éppúgy szimbólumteremtő lény, mint a régi volt – noha, Te tudod, én ennek éppen az ellenkezőjét valloztam idáig” (uo. 103). Ugyanitt részletezi is a kérdést: „tisztabban mutatja meg a mai embert is, aki éppen most gyilkolja a régi mítoszokat, most rombolja a transzcendens világ épületét, s követ el mindent, hogy

a természet legyőzésének útján helyreállítsa az elveszett Paradicsomot, összeolvassa a transzcendenciát a 'valósággal', s olyan szimbólumrendszert teremtson, amely az altudat föltárásához vezet, s a személyes Én tudatának kitágításával új embertípust formál. Csak így érthetjük meg korunk sok keserves tünetét is: a társadalom szerkezetének átalakulását, a vertikális népvándorlást, a véges tér, a robbanó tér, a fénygömbület, a quantumfizika, az atomszerkezet fölfedezése stb. világát és tünetét. Csak így lesz világossá az a megdöbbentő tény, hogy a világ, a kozmosz maga is teremtődik, s az új szimbólumok loholva, nyelvetnyújtva iparkodnak lépést tartani az egyre teremtődő világgal. S az is, hogy az ember maga teremti a világot, tehát viselkedése, gondolkodása stb. alakító módon hat vissza magára a kozmoszra. Ha mindez világosan áll előttünk, a történelemszemléletünk is megváltozik" (uo. 105–106).

- 14 „jó szakember csak az lehet, aki az összefüggéseket is látja, kinek számára a mesterség, a szakma csak a kultúra szintézisének a tudás mikroszkópja alatt felnagyított részlete”. Márai Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Budapest, 1942, Révai Kiadó, 26. (A továbbiakban a kötetre mint *Röpiratra* hivatkozom.)
- 15 Vö. uo. 24, 55, 100.
- 16 Uo. 84.
- 17 Vö. uo. 111.
- 18 Vö. *Röpirat*, 61, *Zárt*, 41, illetve Kodolányi János: *Esti beszélgetés*. Budapest, 1944, Magyar Élet, 215–216.
- 19 *Röpirat*, 98.
- 20 „Az emberi természetből következik, hogy áldozatokra csak akkor szánja el magát, ha erre a végső szükség kényszeríti” (uo. 31). „Akkor a 'tisza ész' bilincseiben raboskodó ember ismét az anyag fölé emelkedik, és iszonyú kozmikus katasztrófák közepette ismeri fel megint a transzcendentális valóság varázsló fényét” (*Zárt*, 141).
- 21 *Röpirat*, 39.
- 22 Márai Sándor: *Vasárnapi Krónika*. Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 20.
- 23 Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése, 373–374.
- 24 Ernst Cassirer: *A felvilágosodás filozófiája*. Ford. Scheer Katalin. Bp., 2007, Atlantisz, 348.
- 25 A kifejezést például a *Marcus Aurelius* című írásában használja: „A kérdésre, melyet az ember ilyen órában a hallgató Istenhez intéz, Marcus Aurelius könyve sem tud választ adni.” (In Márai Sándor: *Iblet és nemzedék*. Bp., 1992, Akadémiai–Helikon, 68.)
- 26 Lőrinczy Huba hívja föl erre a figyelmet: „Akad nézet a legújabb szakirodalomban (vö.: Szegedy-Maszák Mihály: *Márai Sándor*. Bp., 1991, 98–101), amely – konstatacióval a szerző hiteltelenségét, a tényt, 'hogy nem számolt Istenrel' – a diárium 'megszenvedett nihilizmus'-áról beszél. Magunk úgy találjuk: a *megszenvedett deizmus* tán árnyaltabban és pontosabban minősítené Márai felfogását” (Lőrinczy Huba: *...személyiségnek lenni a legtöbb...*, Szombathely, 1993, Savaria U. P., 86). Ugyanitt Márait idézi (85): „A deista eljut egy határhoz, amikor felelni kell a végső kérdésre: van-e Gondviselés. A teista harsány 'igen'-nel felel. Az ateista harsány 'nem'-mel. A deista hallgatással.”
- 27 *Röpirat*, 94.
- 28 *Röpirat*, 23.
- 29 Vö. például uo. 75–77.
- 30 Márai Sándor: *Vasárnapi krónika*, 9–10.
- 31 Uo. 10.
- 32 Uo. 31.
- 33 Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*. Bp., 1990, Akadémiai–Helikon, 392.
- 34 Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*, 392.
- 35 A *Röpiratban* így ír erről: „Éppen napjainkban, mikor az élet rendkívüli erővel veti fel az író résztvevő, meghatározó, nevelő feladatának követelését, láthatjuk és tapasztalhatjuk, mint válnak színtelenné és közömbössé jelentős művészi igénnyel megalkotott, de az emberivel és az időszerével semmiféle közösséget nem vállaló életművek” (136).
- 36 Uo. 136. A kifejezés a 140. oldalon megismétlődik: „Ez az igazság, s az *amor futi*, sorsunk ismeretének és szeretetének parancsa arra kényszeríti a szellemi embert, hogy szembenézzen ezzel az igazsággal.”

- 37 „szakítsanak az érdekek által kitenyészített illúziókkal, s az igény, tehát a katarzis készségének akaratát kapcsolják be szemléletükbe és cselekedeteikbe” (Röpirat 93.); „a műalkotás az emberek lelkében a megtisztulás, az eszmélés, a *katharzis* folyamatát indítja el. Ezt a folyamatot a remekműben kifejezett gondolatok igazsága, a kifejezés művészi módja, az emberlátás rendkívüli ereje, az emberi sors igazi feltárása indítja el az olvasóban” (uo., 115); „emelje fel a nemzetet az igazi hivatás és önismeret, tehát a műveltség olyan magaslataira, melyek egyértelműek a megtisztulás, az élethez való jobb akarat, tehát a *katharzis* fogalmával” (uo., 137).
- 38 *Esti beszélgetés*, 252.
- 39 Uo. 252.
- 40 Uo. 252–253.
- 41 *Zárt tárgyalás*, 96.
- 42 *Röpirat*, 22.
- 43 Vö. *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése*, 155.
- 44 A *Harminc ezüstpénzben* írja: „A nagy látomásnak különös megelevenítő ereje van. A művészet végső izzásában soha nem más, mint felsőfokú látomás [...] Nincs elemibb, félelmesebb viadal, mint egy művész harca a látomással. Ilyenkor, csak ilyenkor, az ember viadalra kel az isteni energiával. A látomás egy a teremtéssel”. In Márai Sándor: *Történelmi regények*, I. Bp., 2002, Helikon, 201.
- 45 *Zárt*, 105.
- 46 *Röpirat*, 102–103.
- 47 Márai Sándor: *Vasárnapi krónika*, Bp., 1992, Akadémiai–Helikon, 187.
- 48 *Röpirat*, 77.
- 49 Vö. *Zárt*, 92., valamint Horányi Károly: *Eredet és jelkép*, 68.
- 50 Idézi Tverdota György: *Márai Sándor és a népi mozgalom*. Szerk. Sallai Éva. In „*De mi a népiesség...*”, Bp., 2005, Kőlcsey Intézet, 127. Tverdota ugyanitt gyűjt össze Máraitól egy csokorra való népieket támadó megnyilatkozást. Vélhetőleg feltételezhetjük mögöttük a Kodolányi vitairata által kiváltott indulatokat is. Ezek a megnyilatkozások gyakran alapulnak egy-egy esetleges jelenség egyoldalú általánosításán. A kimondott sznobizmusra is példát ad, amikor Petőfi „elképesztő” műveltségét idegennyelv-tudásával indokolja: „Ám Petőfi 25 éves korában, amellet, hogy Petőfi volt, elképesztően művelt ember is volt; tudott angolul, németül” (uo., 126).
- 51 Vö. *Röpirat*, 114, 117. Kodolányi a „*elkigyakorlat*” szót Szabó Istvánnal folytatott levelezésében használja különös gyakorisággal (*Kodolányi János és Szabó István levelezése*. Szerk. Csűrös Miklós. Bp., 1999, Holnap Kiadó).
- 52 *Kodolányi János és Szabó István levelezése*, 47–48.
- 53 *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése*, 163.
- 54 Kodolányi János: *Visszapillantó tükör*. Bp., 1968, Magvető, 533, 534.
- 55 Márai Sándor: *Füveskönyv*. Bp., 1991, Akadémiai–Helikon, 69.
- 56 Idézi Vatai László: *Márai Sándor naplói*. In Vatai László: *Átszínezett térkép*, New York, 1985, Püski, 109. (*Az idegenek* mintha különbséget látna erkölcsös és erkölcstelen zene között, illetve az írást az értelem zenéjéhez hasonlítja, de mindez inkább csak árnyalja a képet, nem cáfolja a fentieket. Vö. Márai Sándor: *Az idegenek*. Bp., 2006, Helikon, 71, 119.)
- 57 *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése*, 161.
- 58 „Az urbánusok ellen érzett gyűlölet, ez a szenvedélyes magatartás sem volt új János viselkedésében.” *Harminc ezüstpénz*. In Márai Sándor: *Történelmi regények*, I. 235.

STURM LÁSZLÓ (1967) az ELTE magyar–orosz szakán végzett. Az irodalomtudomány kandidátusa. Szombathelyen egyetemi docens, a *Kortárs* szerkesztője.